

UDK 811.163.42'36"16/18"

Pregledni rad / Review paper

Primljeno 8. 8. 2023. / Received 08-08-2023

DOI: 10.38003/zrffs.17.9

Diana Stolac
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
HR-51000 Rijeka, Sveučilišna avenija 4
diana.stolac@ffri.uniri.hr
<https://orcid.org/0000-0002-3014-8386>

RETRODIGITALIZACIJA I INTERPRETACIJA GRAMATIKA TISKANIH DO SREDINE 19. STOLJEĆA

Sažetak

Povijest europskih jezika bilježi stoljeća objavljivanja gramatika koje opisuju strukture jezika tražeći najbolji model takva opisa. U radu se govori o dvjema strategijama opisa koje nalazimo u prvih gramatičara. Prva je pokušaj opisa jezične strukture prema već uspostavljenom modelu opisa latinskoga jezika kao jezika europskoga obrazovanja. Druga je strategija usporedba s drugim europskim jezicima. Obje su te strategije potvrđene u hrvatskim gramatikama do sredine 19. stoljeća.

Korpus za ovo istraživanje čini osam gramatika tiskanih između 1604. i 1812. godine autora B. Kašića, L. Šitovića, A. Della Belle, M. A. Relkovića, I. Szentmártonya, J. Voltića, F. M. Appendinija i Š. Starčevića. Pokazuje se da obje strategije imaju i pozitivne i negativne efekte na svaku od gramatičkih kategorija koje se opisuju. Analizirane su one temeljne gramatičke kategorije za koje možemo utvrditi da nisu odgovarajuće opisane. U analiziranim gramatikama posebno se izdvaja broj padeža, s naglaskom na odnosnima genitiv – ablativ, dativ – lokativ, potom se komentira uporabljeno nazivlje. Tek će Starčevićeva kao prva gramatika koja opisuje ustrojstvo hrvatskoga jezika bez usporedbe s drugim europskim jezicima (njemačkim, talijanskim...) ponuditi gramatički opis s manje balasta uzrokovanoga gramatičkom strukturom drugoga jezika.

Da bi se mogle analizirati ostale gramatičke kategorije, odnosno cjelovita gramatička struktura, nužno je omogućiti dostupnost povijesnih gramatika.

Predstavlja se projekt retrodigitalizacije gramatika. Retrodigitalizacija hrvatskih gramatika podrazumijeva prebacivanje teksta s tiskanoga medija u računalno čitljiv i pretraživ tekst. Omogućava se uvid u sustav svakoga gramatičara, ali i lakše uspoređivanje njihovih opisa. Tako zamišljen i proveden projekt nudi model za slična buduća istraživanja ne samo hrvatske nego i europske filologije.

Ključne riječi: digitizacija, gramatika, hrvatski jezik, povijest jezika, 19. stoljeće

Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma* IP-2018-01-3585. Izlaganje pod naslovom *Retro-digitization and interpretation of grammar books printed till middle of the 19th century* održano je na konferenciji *SOCIETAS LINGUISTICA EUROPAEA 55th ANNUAL MEETING*, Bukurešt (Rumunjska), 24. – 27. kolovoza 2022.

1. Uvod

Opisati gramatičko ustrojstvo nekoga jezika umijeće je koje obilježava sposobnost opisivača da poima apstraktno, a da ne zanemari pritom posebno, do najmanjega (naoko nevažnoga) detalja. Zadatak je to koji, osim toga umijeća i podužega vremena koje se može i mora tomu zadatku posvetiti, zahtijeva znanje o prethodnim opisima. Stoga je to i danas zahtjevno, uza sve pomoći suvremenih mrežnih pretraživanja, a kako je tek bilo zahtjevno u ranijim jezikoslovnim razdobljima, na početcima gramatikografije, teško je i zamisliti. Povijest više europskih jezika bilježi stoljeća objavljivanja gramatika koje opisuju strukture jezika tražeći najbolji model takva opisa.

Danas, s višestoljetnim odmakom, možemo utvrditi na početcima toga procesa dvije strategije opisa, a koje su razvili prvi gramatičari. Prva je pokušaj opisa jezične strukture prema već uspostavljenom modelu opisa latinskoga jezika kao jezika europskoga obrazovanja, javne i posebice intelektualne komunikacije. Druga je strategija usporedba s drugim europskim jezicima, poznatima autoru, ali zbog međukulturnih i povijesnih doticaja i govornicima jezika koji se opisuje. Svrnemo li pogled na opise ustrojstva hrvatskoga jezika, obje su te strategije potvrđene u hrvatskim gramatikama do sredine 19. stoljeća. Tako se pišu gramatike koje gramatičku strukturu hrvatskoga jezika uspoređuju s latinskim, kao gramatike hrvatskoga jezika pisane latinskim jezikom, ali i kao gramatike latinskoga jezika pisane hrvatskim jezikom. U ovih posljednjih ne dobivamo kao rezultat gramatike hrvatskoga jezika, ali dobivamo usporedne opise pojedinih gramatičkih kategorija. Za drugu strategiju možemo utvrditi više jezika s kojima se uspoređuju gramatički sadržaji hrvatskoga jezika, kao što su talijanski, njemački, ruski, francuski...

2. Metodologija i korpus

Za ovo je istraživanje pripremljen korpus gramatika koje pokazuju primjenu dviju strategija sastavljanja gramatika do predilirskoga vremena, od prve hrvatske tiskane gramatike 1604. godine do prve gramatike koja opisuje hrvatski jezik bez uspostavljanja odnosa s drugim jezicima 1812. godine.

Korpus za ovo istraživanje čini osam gramatika tiskanih između 1604. i 1812. godine:

- Bartol Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604.)
- Lovro Šitović, *Grammatica latino-illyrica* (1713.)
- Ardelio Della Bella, *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (1728.)
- Matija Antun Relković, *Nova slavonska i nimačka gramatika* (1767.)
- Ignacije Szentmártony, *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Deutsche* (1783.)
- Josip Voltić, *Grammatica illirica* (1803.)
- Francesco M. Appendini, *Grammatica della lingua Illirica* (1808.)
- Šime Starčević, *Nova ricsoslovica ilircska* (1812.).

Već je u njihovim naslovima (osim posljednjega) vidljivo da su nastale kao rezultati obiju navedenih strategija sastavljanja gramatika pojedinih jezika u početnim razdobljima gramatikografije.

Analizom ćemo pokušati pokazati koja je strategija primijenjenija hrvatskom jeziku, odnosno vidjeti imaju li obje strategije i pozitivne i negativne efekte na svaku od gramatičkih kategorija koje se opisuju.

Provedena je cjelovita analiza korpusa, koja je za ovaj rad sužena na one temeljne gramatičke kategorije za koje možemo utvrditi da nisu odgovarajuće opisane. U analiziranim gramatikama posebno se izdvaja broj padeža, s naglaskom na odnosnima *genitiv – ablativ* i *dativ – lokativ*, a od naziva *ablativ* i *instrumental*. Gdje to bude potrebno, dodat će se napomene i iz nekih gramatika izvan korpusa.

Zastat ćemo na deklinaciji imenica, premda bismo i prikazom dvojnosti u prikazu i ostalih vrsta riječi i njihovih kategorija mogli utvrditi utjecaje latinskoga ili kojega drugog jezika. Dosadašnja istraživanja pokazuju da su se dugo u hrvatskim gramatikama usustavljivale glagolske kategorije, da su se bilježili sustavi spreznja s indikativima i konjunktivima, s gerundima i participima i sl. (usp. Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković u <https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/>). Ili, sažetije: „Riječ je o temeljnome problemu opisa hrvatskoga jezika prema gramatičkome modelu naslijeđenome iz latinske gramatike, koji u svojoj strukturi ima manjak padežnih kategorija, ali i višak glagolskih načina te hijerarhiju u kojoj je glagolski način nadređen kategoriji vremena (Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković, str. 394 u <https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/>).“

Također nalazimo i izvan morfologije komentare pod utjecajem drugoga jezika, npr. opisa sintaktičkih odnosa i kategorija (Stolac i Vlastelić u <https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/>), posebice atributa na koje se starije gramatike često osvrću (Vlastelić 2020), sve do nalaženja modela koji odgovara hrvatskoj sintaksi.

Metodološka načela u istraživanju nazivlja opisana su u prijedlozima metodologije istraživanja sintakse u starijim hrvatskim gramatikama (Stolac 2004; Stolac i Vlastelić 2017), a za ovo se istraživanje izdvaja načelo pridruživanja povijesnih naziva suvremenom standardnojezičnom hiperonimu.

Već naziv *ablativ* najavljuje postojanje kategorije koja nije svojstvena hrvatskom sklonidbenom sustavu, što upućuje na balast u opisu s kojim su se morali nositi prvi gramatičari, a i suvremeni povjesničari hrvatske gramatikologije moraju uspostaviti odnos prema ablativu (i drugim balastima).

Tek će *Nova ričoslovica ilirička* Šime Starčevića, prva gramatika koja opisuje ustrojstvo hrvatskoga jezika bez usporedbe s drugim europskim jezicima (njemačkim, talijanskim...) ponuditi gramatički opis s manje balasta uzrokovanoga gramatičkom strukturom drugoga jezika.

Da bi se mogle analizirati sve gramatičke kategorije, odnosno cjelovita gramatička struktura, nužno je omogućiti dostupnost povijesnih gramatika. Ovdje se ne misli samo na statičan način dostupnošću fototipskih izdanja ili pretisaka, nego, još važnije, na suvremen dinamičan način, dakle na njihovu pretraživost. Stoga prije prikaza rezultata analize valja predstaviti projekt koji će omogućiti i olakšati ovu vrstu istraživanja.

3. RETROGRAM

Projekt koji će omogućiti i olakšati cjelovita istraživanja na suvremeni način bavi se retrodigitalizacijom gramatika do ilirizma. Puni je naziv projekta *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma* (IP-2018-01-3585), kraći *RETROGRAM*, financira ga Hrvatska zaklada za znanost, provodi se na Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu, a voditeljica je Marijana Horvat, s desetak suradnika s više istraživačkih institucija u zemlji i inozemstvu (<http://retrogram.jezik.hr/>).

Polazišta, korpus, metodologija i ciljevi predstavljeni su u tekstu voditeljice projekta 2020. godine (Horvat 2020).

Retrodigitalizacija hrvatskih gramatika podrazumijeva prebacivanje teksta s tiskanoga medija u računalno čitljiv i pretraživ tekst. To također uključuje višerazinske pripreme počevši od transkripcije ili prijevoda gramatika te njihovu povezanost s faksimilima. Korisnik dobiva mogućnost pretraživanja faksimila, čitanja transkribiranoga ili prevedenoga teksta te pretraživanja po unaprijed određenim parametrima. Ti unaprijed zadani kriteriji omogućuju pretraživanje deklinacijskih i konjugacijskih paradigama.

Cilj je projekta kreiranje mrežnoga portala hrvatskih gramatika prije ilirizma, koji će sadržavati faksimile odabranih gramatika s temeljnim informacijama, transkripcijom ili prijevodom, potom popis dopreporodnih gramatika i indeks jezikoslovnih naziva (detaljnije u: Horvat 2020: 640–641).

Tekstovi trebaju biti pripremljeni za kodiranje gramatičkih segmenata i morfoloških paradigma u sučelju TEI (*Text Encoding Initiative*), dakle pripremljeni za TEI označavanje. U tu svrhu treba odrediti strukturu metapodataka (podataka o podacima) i razviti normativni model gramatičkih informacija. Budući da je korpus iz dopreporodnoga vremena, za pretraživanje gramatičkoga nazivlja valja definirati hiperonime iz standardnoga jezika te u procesu označavanja pridijeliti ih dopreporodnim nazivima.

Rezultat je tako strukturiranoga istraživanja mrežni portal s otvorenim pristupom, dakle otvoren i istraživačima i zainteresiranima iz opće populacije.

Korpus odabran za kodiranje s pridruženim faksimilima te izdvajanjem nazivlja čini osam gramatika.¹

Tomu osnovnome korpusu pridružuje se korpus od četiriju gramatika, čiji će faksimili biti također dostupni, a primarno će biti istraženo u njima upotrebljavano jezikoslovno nazivlje.²

Za istraživanje nazivlja uspostavljena je odgovarajuća suvremena metodologija, pa se dobiveni nazivi pridružuju hiperonimima iz suvremenoga književnog jezika: *pridjev (adjectiv): ime ganutivo* (Mik.), *ime primitljivo* (Lan.).

Rezultati će projekta imati pozitivne posljedice na očuvanje hrvatskoga jezičnog materijala i baštine. Pridruživanje faksimilima omogućava cjelovito istraživanje ortografskih i traduktoloških aspekata odabranih tekstova, a osim fonološke i morfološke razine može se pristupiti i sintaktičkim istraživanjima.

Time se nudi model za slična buduća istraživanja ne samo hrvatske nego i europske filologije.

1 Bartol Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604.); Jakov Mikalja, *Gramatika talijanska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik* (1649.); Ardelio Della Bella, *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (1728.); Blaž Tadijanović, *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* (1761.); Marijan Lanosović, *Uvod u latinsko riči slaganje s nikima nimačkog jezika biličkama za korist slovinskih mladića složen* (1776.); Ignacije Szentmártony, *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Deutsche* (1783.); Josip Voltić, *Grammatica illirica* (1803.) i Francesco M. Appendini, *Grammatica della lingua Illirica* (1808.).

2 Josip Matijević, *Pomum granatum* (1771.); Tomo Mikloušić, *Syllabus vocabulorum Grammaticae Emmanuelis Alvari, in Croaticam linguam conversorum* (1796.); Antun Rožić, *Kratko naputjenje vu kruto hasnoviteh, i zevsema potrebnih temeljih dijačkoga jezika* (1820.) i Antun Rožić, *Prvi temelji dijačkoga jezika za početnike vu domorodnom jeziku* (1821.).

Ali, posebna je vrijednost digitalizirane građe značajno izbjegavanje osobnih, ljudskih previda i propusta, prisutnih u filološkim istraživanjima obavljanima na klasično pripremljenim korpusima.

4. Analiza korpusa

Zbog opsežnosti korpusa od osam gramatika navedenih u poglavlju o metodologiji i korpusu te znatnoga broja gramatičkih kategorija na kojima je moguće pokazati posljedice izbora gramatikološke strategije ovdje izdvajamo samo neke gramatičke kategorije (konkretno padež u suodnosu s njihovim brojem u predstavljanju deklinacijskih obrazaca) koje su se u dopreporodnim hrvatskim gramatikama različito opisivale.³

4.1. Padež

Razlike su posebice vidljive u opisima sklonidbe imenica, i to ne samo u detaljima nego u temeljnim kategorijama. Naime, određivanje broja padeža u ovome se istraživanju pokazalo kao relevantan pokazatelj primijenjenih strategija opisa, odnosno gramatikološkoga promišljanja, gdje je vidljivo prihvaćanje postojećih modela.

Bartol Kašić u svojoj gramatici objavljenoj na početku 17. stoljeća polazi od klasičnoga opisa latinskoga jezika kakav je u njegovu vremenu vezan za gramatičara Manuela Alvaresa (lat. Emmanuel Alvaris) i njegovu gramatiku *De institutione grammatica libri tres (O osnovama gramatike u tri knjige)*, koja je bila osnovna jezikoslovna literatura u tadašnjem obrazovanju, odnosno obvezni udžbenik latinskoga jezika u isusovačkim školama od 1591. godine.

Najavili smo pozitivne i negativne efekte ugledanja u model opisa latinskoga jezika u opisu hrvatskoga jezika (jedne od strategija sastavljanja prvih gramatika) i kod Kašića je to oboje vidljivo, dakle, i pozitivno i negativno.

Pozitivan je efekt u služenju Alvaresovim detaljno razrađenim gramatičkim opisom, i to (meta)jezikom, nazivljem i redosljedom na kakav su suvremeni korisnici navikli i poznat im je. Alvaresov je opis latinskoga jezika *dato*, da se izrazimo u kategorijama teorije komunikacija. Tako je olakšano razumijevanje gramatičkih kategorija u novoopisivanome (hrvatskom) jeziku, odnosno *novome*.

Danak koji je, pak, Kašić platio zbog strogoga pridržavanja Alvaresova modela vidljiv je na više mjesta, a izdvajamo broj padeža. U Kašićev su sklonidbeni model uključeni svi padeži iz latinske gramatike, što je podrazumijevalo i ablativ, a da Kašić time ipak nije opisao sklonidbu hrvatskih imenica. To je kao izvorni govornik znao, pa je dodao u jednini jedan, a u množini dva padeža. Piše: »Latini imaju nazive za padeže: nominativ ili uspravni padež, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ i ablativ. Ovim padežima mi u jednini dodajemo sedmi padež, a u množini i sedmi i osmi padež (Kašić 2002: 45).«

Takav opis djeluje kaotično, i zaista jest takav. Dakle, u jednini imenica nalazi se sedam padeža: *Nom., Gen., Dat., Acc., Voc., Abl. i Sept.*, a u množini im je dodan i osmi padež *Oct.* Tim se postupkom uspio odmaknuti od Alvaresa i opisati hrvatski sklonidbeni sustav. Nesrazmjer broja padeža u jednini i broja padeža u množini, naravno, upada u oči kao

3 Podsjećamo da se korpus u predstavljenome projektu razlikuje od popisa gramatika uključenih u ovo istraživanje.

pokazatelj da je priređeni opis neuspješan. Ipak, objašnjenje nije tako jednostavno. Prvo valja zastati na unosu ablativa u popis padeža (Katičić 1981, Gabrić-Bagarić 1984, Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković u <https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/>). Pokušavajući ostati povezan za latinski popis padeža, tražio je ablativ u hrvatskom jeziku i našao ga u prijedložnome izrazu *od* + genitiv. Time je u popis padeža unio balast koji je sustavu nepotreban jer je genitiv uredno opisan kao zaseban padež i, rabio se on besprijedložno ili s prijedlogom, ima iste gramatičke morfeme (ili nastavke u tadašnjem poimanju deklinacije). Dapače, u dijelu gramatike u kojemu predstavlja prijedloge kao vrstu riječi povezanu za padeže upravo je *od* na čelu popisa prijedloga koji se rabe s genitivom, a onda ga nalazimo opet kao jedini prijedlog uz ablativ (Kašić 2002: 361, 363). Ovdje samo mala napomena: i Relković će imati ablativ u sklonidbi prikazan kao *od* + genitiv, ali u popisu prijedloga s ablativom neće biti samo prijedlog *od* (Kolenić 2003: 121).

Ali, da se radi samo o padežu balastu uvijek na isti način opisivanu, bilo bi jednostavnije. Naziv *ablativ* naći će se u Appendinijevoj gramatici vezan za instrumental (*s vjetrom*, Appendini 2022: 205), a kako taj gramatičar ima dva ablativa, dodatno se zakompliciralo nazivlje (o čemu će biti više riječi kasnije) (Horvat i Šarić 2021).

Vratimo se Kašiću. Sada, kada je sve padeže koji su u opisu latinskoga jezika našao i u hrvatskom jeziku, morao je razmisliti kako predstaviti ono za što ne nalazi mjesta u sklonidbenom modelu, a nalazi u rečenicama jezika koji opisuje. Morfološkoga opisa nema bez rečenice, pa nalazi oblike riječi koji se rabe s prijedlogom *s*, a koje dosad nije opisao. Tako je otvorio novo mjesto u paradigmi, novi padež, nazvavši ga *sedmim* i mi u njemu prepoznajemo instrumental (*s'golubom*). Osim u jednini Kašić taj padež utvrđuje i u množini (*s'golubimi ili s'golubimi ili s'golubi*) (Kašić 2002: 55). U svim je sklonidbenim obrascima sedmi padež uvijek s prijedlogom (Tanacković Faletar 2011), čime se pokriva područje socijativnosti (Horvat i Šarić 2021).

Time je Kašić opisao sve padeže u jednini koje je utvrdio u hrvatskom jeziku, ima ih sedam, što bi odgovaralo broju padeža u suvremenome opisu hrvatske sklonidbe. Ali, već smo utvrdili ablativ kao balast, pa je razvidno da zapravo nešto nedostaje.

Za rješavanje toga stanja treba se okrenuti opisu množine. Pišući paradigme imenica u množini, naišao je na oblike koji ne ulaze u popis padeža uspostavljen za jedninu. Naime, Kašić opisuje hrvatski književni jezik čija je osnovica čakavsko-štokavska koine, a koju obilježava konzervativan morfološki sustav imenica. To znači da se oblici dativa, lokativa i instrumentala u množini razlikuju, za razliku od revolucionarnih sustava koje odlikuje sinkretizam tih padeža.

Dakle, ima oblik za dativ množine *vitrom*, za sedmi padež (instrumental) nekoliko alternativnih likova: *s'vitrimi ili vitrima ili vitri*, ali ima još i oblike *u vitrih ili vitri*, a za njih nema odgovarajući jedninski lik. I Kašić se našao u problemu – nedostaje mu jedan padež. Uvodi u množinu *osmi* padež (dakle, samo je u množini) i uza nj bilježi likove u *vitrih ili vitri* (Kašić 2002: 57). Time je u svoj sklonidbeni sustav unio lokativ. Zašto ga nije vidio u jednini, lako je odgovoriti jer je u hrvatskome jeziku u jednini sinkretizam dativa i lokativa (*vitru*), a njemu je prema latinskome modelu trebao dativ i upisao ga je, pa ga ništa nije upućivalo na potrebu utvrđivanja još jednoga padeža u jednini.

I tako Kašićev sklonidbeni model ima sedam padeža u jednini i osam padeža u množini.

Taj će popis padeža ostati i u gotovo svim gramatikama koje su nasljeđivale Kašićevu, od Ardelija Della Belle u 18. stoljeću (Della Bella 2006: 35) do Josipa Voltića na početku 19. stoljeća, koji ima isti disbalans broja padeža, samo što ih označava brojevima (Volić 2016: 21) i Franje Marije Appendinija, koji dodatno usložnjuje temu svojim dvama ablativima (Appendini 2022: 206).

I nije to tek naše vrijeme utvrdilo. Kada Šime Starčević piše svoju *Novu ričoslovicu iliričku* 1812. godine, osvrće se na takve nesustavne popise padeža u gramatikama svojih prethodnika:

Voltigi s Della Bellom meće 7 padanjah u jednobroju, a 8 u većbroju, a otac Appendini 6 u jedno – a 7 u već broju. Relković pak 7 u jednom i drugom broju. Dali ja ne nahodim više od 6 u nijednom... (Starčević 2002: 25)

Zapravo, i ovdje spomenuti Appendini u svojoj gramatici iz 1808. godine komentira različitost broja padeža podužom poukom u polemičkom tonu:

Dalmatinski Iliri se hvale da imaju sedam padeža u jednini i osam u množini, koliko ih razlikujemo i u njihovim gramatikama.

Međutim, mi ovdje, bez uvrede, ne priznajemo više od šest padeža u jednini, to jest: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ i ablativ, te sedam u množini: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, ablativ i još jedan padež koji ćemo nazvati ablativ drugi u množini. (Appendini 2022: 200-201)

Premda iz daljnje Appendinijeva teksta proizlazi da misli da uvođenjem ablativa 2. množine uvodi red u opis sklonidbe imenica, upravo je postojanje dvaju ablativa novo unošenje poremećaja u sustav.

Krenimo redom. Prvi ablativ koji Appendini navodi nije usporediv s ablativima njegovih prethodnika, koji su tako imenovali prijedložni izraz *od* + genitiv, nego je to njemu instrumental, uvijek predstavljen kao prijedložni izraz s prijedlogom *s*: *s vjetrom* (Appendini 2022: 205), dakle za socijativnost. Tako je i u množini: *s vjetrima* / *s vjetrimi* (Appendini 2022: 206).

Da je ostalo na tome, taj bi padež bio usporediv s Kašićevim sedmim padežom i razlika bi bila samo u nazivu padeža, premda bi i to bilo problem za suvremeno pretraživanje starijih gramatika i njihovo uspoređivanje. Ne ulazimo ovdje u dublju analizu, samo upućujemo na sintaktičke opise latinskoga ablativa (Gortan, Gorski i Pauš 1960, Demo 2020), u čemu se vidi utjecaj na morfološki opis (Mihaljević, Perić Gavrančić i Tvrtković str. 310–311 u <https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/>), odnosno ablativ je ovdje posljedica metodološkoga problema nedovoljnoga razdvajanja jezičnih razina morfologije i sintakse, a koji je jedno od obilježja gramatika do pretkraj 19. stoljeća (Stolac i Vlastelić u <https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/>).

Ali, značajniji od problema u jednini nastaje u množini, u kojoj Appendini imenuje još jedan ablativ (označava ga kao ablativ 2), a primjer u *vjetrijeh* / *u vjetrih* pokazuje da je to prijedložni izraz s prijedlogom *u* i lokativom.

Taj je oblik usporediv s Kašićevim osmim padežom.

Ali, opis je i dalje sklonidbenoga sustava s različitim brojem padeža u jednini i množini, pa smo samo dobili drukčiji opis i nazivlje, ali nismo bili bliže rješenju.

Uspješan opis sklonidbenoga sustava hrvatskoga jezika podrazumijeva isti broj padeža u jednini i u množini.

Suvremenomu popisu od sedam padeža u jednini i sedam u množini, kakve danas poznajemo, prethodili su opisi bez lokativa. Tako u svojoj gramatici iz 1767. godine Matija Antun Relković u tablici koja prethodi prikazu sklonidbe imenica navodi sedam padeža u jednini i sedam padeža u množini, uz balastni ablativ (Relković 1767: 62), a pola stoljeća kasnije tako za kajkavski književni jezik bilježi i Josip Đurkovečki (Đurkovečki 2019: 220).

Isti broj padeža u jednini i u množini ima i Šime Starčević, ali za razliku od Relkovića i Đurkovečkoga, Starčević ima šest padeža i u jednini i u množini (Starčević 2002: 26). Ni on nema lokativa.

Još je trebalo proći neko vrijeme, odnosno gramatičari su trebali doći do apstraktne spoznaje da postojanje padeža u množini u konzervativnim sustavima traži njegovo postojanje i u jednini. I tako je otvoreno mjesto lokativu i u jednini i u množini. Takav je opis Vjekoslava Babukića iz 1854. godine (Tafra 1993), s time da lokativ naziva *praeositionalom* ili *predložnim padežom* (Babukić 2014: 171).

Za suvremene gramatikologe ovo dosta kaotično stanje u opisu padežnoga sustava, počevši od popisa padeža, traži jasnu metodologiju preznakovljavanja, odnosno pridruživanja suvremenom sustavu. Stoga su za ovakva istraživanja velika očekivanja od projekta *RETROGRAM*.

4.2. Nazivlje

Zastanimo na još jednome izazovu za povjesničare hrvatske gramatikologije, na često zbunjujućem i nesustavnom nazivlju. Za snalaženje u tome valja konzultirati pregledan prikaz nazivlja u starim hrvatskim gramatikama (Horvat i Kramarić 2020).

U starijih hrvatskih gramatičara uočavamo različite modele imenovanja padeža. Većinom se nasljeduje latinska gramatička tradicija i naziv padeža *Nom. / Nominativus / Nominativ*. U gramatikama na hrvatskom jeziku uporabu latinskih naziva prilagođenih fonološki i morfološki hrvatskome jeziku pratimo do današnjih dana i suvremenoga (normiranoga) nazivlja.

Drugi su takav sustav preznakovili u brojčani, pa njihovi padeži nose brojeve, samostalno (Voltić 2016: 21) ili uz naziv 'padež', npr. prvo padanje (Starčević 2002: 26). Do određene zbrke može doći kada poredak padeža nije isti u svih gramatičara (a naziv je samo broj), odnosno kada padeži zamijene mjesta. Tako je npr. u Voltića instrumental 7., a u Starčevića 6. padež.

Kombinacija prvoga i drugoga modela (neki padeži imaju naziv, a neki broj) vidi se u Kašićevoj potrebi dopune latinskoga sklonidbenoga sustava gramatičkim informacijama iz hrvatskoga jezika, pa nakon latinskih naziva padeža dodaje dva nazvana brojem (*Sept.* i *Oct.*). Tako ima i Relković latinske nazive padeža i 7. *Casus*. Treći je model najzahtjevniji – stvaranje hrvatskih naziva za padeže. Premda složeniji od prvih dvaju modela, pojavljuje se vrlo rano.

Lovro Šitović piše svoju gramatiku latinskoga jezika *Grammatica Latino-Illyrica* 1713. godine na hrvatskom jeziku pomažući time početnicima da lakše usvajaju znanja latinskoga jezika. Ako poznaju gramatiku svojega jezika, lakše će naučiti strani jezik, a osim uspoređivanja dvaju gramatičkih sustava, Šitović uz latinsko nudi

i hrvatsko nazivlje. Tako za lat. *casus nudi kaž* (Šitović 2005: 15), a potom redom navodi padeže prema modelu za nominativ: »Casus aliti kaž Nominativus, naši imenujući (Šitović 2005: 15).« Dakle, nominativ je *imenujući*, genitiv je *porađajući*, dativ je *dajući*, akuzativ je *osvađajući*, vokativ je *zovući*, a ablativ *odnosujući* (Šitović 2005: 15–17) (Stolac 2009).

Između kajkavskih gramatičara valja spomenuti napore Josipa Đurkovečkoga, koji u svojoj *Jezičnici* iz 1826. godine imenuje padeže: *imenovnik, rođenik, dajevnik, tužnik, zovnik, odnosnik, pajdašnik* ili *orudelnik* (Đurkovečki 2019: 217).

I među preporodnim gramatičarima bit će pokušaja hrvatskoga imenovanja padeža. Tako Babukić ima nazive: *imeniteljni, roditeljni, dateljni, tužiteljni, zvateljni, predložni* i *tvoriteljni padež* (Babukić 2014: 171) (Tafrā 1993).

Svi navedeni gramatičari na isti/sličan način prevode latinske nazive i pokazuju primarnu padežnu funkciju (nominativom se imenuje...).

Premda već ovaj opis pokazuje složenost hrvatskoga dopreporodnoga gramatičkog nazivlja, još se bolje to vidi na primjeru imenovanja jednoga padeža.

Jedan od problema u uspostavljanju odgovarajućega opisa padežnoga sustava imenovanje je instrumentala (Tanacković Faletar 2011; Brač 2018). Kašić ga je uveo u sklonidbeni sustav, nazvavši ga *sedmim padežom*, tako će ga nazivati, s manjim razlikama zbog jezika (latinski, talijanski, hrvatski) ili zapisa brojem: Babić, Della Bella, Relković, čak i Voltić početkom 19. stoljeća. Problem je, vidjeli smo, u imenovanju brojem jer instrumentalu su neki gramatičari pridijelili broj 6, dakle bio im je *6. padež* u sustavu koji opisuju: Szentmártony, Kornig i Starčević. Već smo komentirali Appendinijev naziv *ablativ* za instrumental. Slijedili su naziv *pajdašnik, orudelnik* (Đurkovečki), *tvoriteljni* (Babukić, Mažuranić), *družiteljni* (Danilo), uvodeći nas u ilirsko i poslijeilirsko razdoblje. Naravno, tu je i naziv *instrumental* od Brlića, Babukića i Kristijanovića nadalje, a koji je naziv u suvremenome jezikoslovnome nazivlju.

U pridruživanju povijesnoga naziva suvremenome nazivu ovakvi su opisi hrvatskoga padežnoga sustava veliki izazovi i projektna rješenja u *RETROGRAMU* trebala bi ih olakšati.

5. Zaključak

Na temelju istraživanja hrvatskih dopreporodnih gramatika pokušali smo pokazati pred kakvim su izazovima bili prvi hrvatski gramatičari. Usmjerili smo se na komentiranje dviju strategija opisa.

Prva je pokušaj opisa jezične strukture prema već uspostavljenom modelu opisa latinskoga jezika kao jezika europskoga obrazovanja. Druga je strategija usporedba s drugim europskim jezicima. Potvrde obiju strategija nalazimo u opisu hrvatskoga sklonidbenog sustava, a izdvojili smo broj i nazive padeža. Različiti popisi padeža, različito nazivlje, a posebno uporaba istih naziva za različite padeže otežava utvrđivanje sustava.

Suvremenim istraživačima povijesti hrvatske gramatikologije moći će pomoći rezultati projekta *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma*. Projekt obuhvaća višerazinsko označivanje transkribiranoga ili prevedenoga teksta odabranih hrvatskih dopreporodnih gramatika te njihovo povezivanje sa slikama

izvornoga teksta, faksimilima. Dobiveni računalno čitljiv i pretraživ tekst omogućit će uvid u sustav svakoga gramatičara, ali i omogućiti lakše uspoređivanje njihovih opisa (npr. Kašićeva osmog padeža, Appendinijeva ablativa 2 i lokativa u mlađih autora).

Osim olakšavanja suvremenih istraživanja hrvatskoga jezika, tako zamišljen i proveden projekt nudi model za slična buduća istraživanja i drugih europskih jezika. Rad na digitaliziranoj građi svakako će smanjiti previde i propuste koji su bili prisutni u filološkim istraživanjima obavljanima nedigitaliziranim korpusima.

Literatura

- Appendini, F. M. 1808¹; 1828²; 1838³; 1850⁴. *Grammatica della lingua Illirica*. Dubrovnik. (pretisak: *Appendinijeva Gramatika ilirskoga jezika*. 2022. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)
- Babukić, V. 1854. *Ilirska slovnica*. Zagreb. (pretisak: *Ilirska slovnica*: 2014. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)
- Brač, I. 2018. *Instrumental u hrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za jezik i jezikoslovlje.
- Brlić, I. A. 1833. *Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmatien, Slavonien, Serbien, Ragusa & c. dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird. Für Teutsche verfasst und herausgegeben von Ignatz Al. Berlich*, Ofen.
- Danilo, I. 1855. *Grammatica della lingua Illirica*. Zadar.
- Della Bella, A. 1728. *Dizionario italiano, latino, illirico, Cui si premettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, Ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica, Con in fine l'indice Latino-Italicus*. Presso Cristoforo Zanne. Venezia. (pretisak: *Istruzioni Grammaticali della Lingua Illirica / Gramatičke pouke o ilirskom jeziku*. 2006. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)
- Demo, Š. 2020. *Latinski jezik 4. Skripta*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Đurkovečki, J. 1826. *Jezičnica horvatsko-slavinska*, Pešta (pretisak, *Jezičnica horvatsko-slavinska Josipa Đurkovečkoga*. 2019. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)
- Gabrić-Bagarić, D. 1984. *Jezik Bartola Kašića*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Gortan, V.; Gorski, O.; Pauš, P. ²1960. *Latinska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Horvat, M.; Kramarić, M. 2020. „Jezikoslovno nazivlje u gramatikama M. A. Relkovića i G- Vinjalića“. *Rasprave*, 46, 1, 93–109.
- Horvat, M. 2020. „Istraživanje povijesti hrvatskoga jezika u digitalno doba“. *Rasprave*, 46, 2, 635–643.
- Horvat, M.; Šarić, Lj. 2021. „Instrumental u hrvatskim gramatikama do kraja 19. stoljeća s naglaskom na komitativnosti i instrumentalnosti“. *Rasprave*, 47, 2, 285–314.
- Kašić, B. 1604. *Institutionum linguae Illyricae libri duo*. Rim. (pretisak: *Institutionum linguae Illyricae / Osnove ilirskoga jezika*. 2002. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)

- Katičić, R. 1981. Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU* 388, 5–129.
- Kolenić, Lj. 2003. *Pogled u strukturu hrvatske gramatike (od Kašićeve do Tkalčevićeve)*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku – Pedagoški fakultet.
- Kornig, F. 1795. *Kroatische Sprachlehre*, Zagreb (pretisak: *Franz Kornig i njegova hrvatska gramatika*. 2015. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje).
- Relković, M. A. 1767¹. *Nova slavonska i nimačka gramatika*. Zagreb. (Beč 1774²; Beč 1789³.)
- Starčević, Š. 1812. *Nova ricsoslovica iliriska*. Trst. (pretisak: *Nova ricsoslovica iliriska*. 2002. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)
- Stolac, D. 2004. „Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama“. *Fluminensia*, 1/2, 31–43.
- Stolac, D. 2009. „Gramatika Lovre Šitovića u kontekstu hrvatske gramatikologije“. U Pavao Knezović (ur.), *Zbornik o Lovri Šitoviću* (str. 129–136.). Zagreb: Hrvatsko studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Stolac, D.; Vlastelić, A. 2017. „Metodološki izazovi suvremenih istraživanja povijesne sintakse hrvatskoga jezika“. U René Genis, Eric de Haard i Radovan Lučić (ur.), *Definitely Perfect, Festschrift for Janneke Kalsbeek* (str. 641–658.). Amsterdam: Uitgeverij Pegasus.
- Szentmártony, I. 1783. *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Deutsche*. Zagreb (pretisak: *Ignacije Szentmártony i Uvod u nauk o horvatskome jeziku*. 2014. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje).
- Šitović, L. 1713. *Grammatica latino-illyrica*. Mleci. (pretisak: *Grammatica latino-illyrica*. 2005. Zagreb – Ljubuški – Sarajevo: Mlade – Ogranak Matice hrvatske Ljubuški – Synopsis)
- Tafra, B. 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tanacković Faletar, G. 2011. *Semantički opis nesamostalnih (kosih) padeža u hrvatskom jeziku i njegove sintaktičke implikacije*. Doktorski rad. Osijek: Filozofski fakultet.
- Vlastelić, A. 2020. *Opis atributa u hrvatskim gramatikama od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb – Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada, Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet.
- Voltić, J. 1803. *Ričoslovník iliričkoga, italianskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom ili pismenstvom*. Beč. (pretisak: *Grammatica illirica / Ilirska gramatika*. 2016. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje)

Internetski izvori

<http://retrogram.jezik.hr/> (15. 5. 2023.)

<https://retrogram.jezik.hr/e-zbornik/> (Horvat, M. (ur.) 2023. Hrvatske dopreporodne gramatike u europskome kontekstu. Zbornik radova. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.) (20. 7. 2023.)

RETRO-DIGITIZATION AND INTERPRETATION OF GRAMMAR BOOKS PRINTED BY THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The history of European languages records centuries of printing grammar books that described the structures of languages in search of the best models of description. This article highlights two grammatical strategies identified in the first grammar books. The first is an attempt to describe language according to a model that offers the structure of Latin as the language of European education. Another strategy is a comparison with other European languages. Both of these strategies are confirmed by Croatian grammar books published by the middle of the 19th century.

The corpus consists of grammar books published between 1604 and 1812. (authors are B. Kašić, L. Šitović, A. Della Bella, M. A. Relković, I. Szentmártony, J. Voltić, F. M. Appendini, and Š. Starčević). It turns out that both strategies have positive and negative effects on each subsequent grammatical description. The basic grammatical categories that were found to be inadequately described were analyzed. In the analyzed grammar books, the number of cases is singled out, with an emphasis on the relations of genitive-ablative, dative-locative, and terminology. Only the first grammar book that describes the structure of the Croatian language independently from Latin or some other European language (German or Italian) offered a grammatical description with less liability caused by the grammatical structures of the second language.

In order to be able to analyze other grammatical categories, i.e. the entire grammatical structure, it is necessary to enable the availability of historical grammar books.

In this part of the paper, the retro-digitalization project RETROGRAM is presented. The retro-digitization of Croatian grammar books implies the transfer of printed media to computer-readable and searchable text. It also includes a multilevel mark-up of transcribed or translated grammar text and their connection with facsimiles. The user will be able to browse grammar book facsimiles, read transcribed or translated texts, and search them by predetermined parameters (which allow conjugation and declension paradigms searches).

This project offers a model for similar future research not only in Croatian but also in European philology.

Key words: Croatian language, history of language, 19th century, digitization, grammar book

This work has been fully supported by Croatian Science Foundation under the project *Retro-digitization and Interpretation of Croatian Grammar Books before Illyrism* IP-2018-01-3585. A paper titled "Retro-digitization and interpretation of grammar books printed till middle of the 19th century" was presented at the *SOCIETAS LINGUISTICA EUROPAEA 55th ANNUAL MEETING*, Bucharest (Romania), from 24th to 27th August, 2022.